

חינוך חדש לקראת חברה חדשה

שלמה דב גויטיין

מכוימת, המשך של „חבר העירייה” כלומר, לפי מושגינו כיום, של הארגון הכפרי הישראלי הקדום, אך לא כאן המקום לחקור את התהוות התופעה החברתית במדינת ישראל. העיקר הוא לקבוע שהחברה החדשה, חברה ללא מעמדות, היא מציאות, מפני שהיא קיימת בלבבות, ואין לך ממשות גדולה מזו.

על החינוך להקדים את ההיסטוריה

לפני כ"ה שנה כתבתי במאמר, שבו תיארת (על יסוד שנת נסיונו הראשונה של מורה צעיר) את הנער הארצישראלי של אותה שעה: „חזונו של הרצל בא והתגשם, אמנם לא בכמות, אך באיכות” — כלומר למרות מציאותו של שלטון זר ומדכא בארץ, ולמרות העובדה שהיינו מיעוט קטן, מבוטל כמעט, בתוך האוכלוסייה הערבית הסובבת, הרגיש הנער עצמו כבתוך ביתו ומדינתו: המגע עם הקרקע, הלשון העברית, שהיא „שלו”, והגידול בתוך חברה סגורה, שכולה יהודית, נתנו לנער הארצישראלי כבר אז בסחון עצמי מופלא ואף רגש עליונות לגבי הסביבת הערבית הכושלת, אך אפשר לומר בודאות שכל הגרמים האלה יחד לא היו מספיקים לנטוע בלב הנער היהודי בארץ אותה רוממות ובטחת החיים, אלמלא היה החינוך בכל שלביו מכין את הקרקע לכך. בסתירה גמורה למציאות העלוכה חינוך בית הספר העברי בארץ זה כחמישים שנה אורחים עתידיים למדינת ישראל. החינוך הקדים את ההיסטוריה. לגביו היתה הקמת מדינת ישראל העצמאית בשנת 1948 רק מכת פטיש אחרונה למלאכה שהיתה משלימה עצמה והולכה במשך דור שלם.

מעשה אבות החינוך העברי בארץ ומשכלליו הוא סימן למחנכים של ימינו. החברה הישראלית התוססת היא בדרך לקראת חברה ללא מעמדות, כשם שהיא שואפת ועתידה להיות ציבור ללא הפרדה ל„עדות”. בלי ספק אין ביכלתו של החינוך ליצור תמורות חברתיות כבירות כאלה. הן מתגשמות מאליהן, קצתן בהדרכה מכוונת ורובן בעטים של כוחות נסתרים וקווי התפתחות מגוינים, בין שהם מיוחדים לישראל ובין שהם משותפים לו ולבני הדור הזה על פני

א. הנחות

הישוב היהודי במדינת ישראל הוא יצור חברתי יחיד במינו. ולא רק מבחינה דימור גראפית זו, שאוכלוסיות גדולות נעקרו מקרקע צמיחתן הקודם ונעתקו אל ארץ אחרת, על מנת להטמע בה בתוך תרבות רבת גוונים, אלא שתרכובת זו עצמה היא תופעה, אשר אולי אין דומה לה בשום מקום. כי הישוב היהודי הוא חברה ללא מעמדות: אבריו השונים — עד כמה שנחפלו ונתחטבו בו אברים בפני עצמם בכלל — ממלאים אמנם תפקידים שונים בכלכלת המדינה, אך אין להם זכויות משלהם, מוכרות ושמורות, ואין מהיצות, שתעכבנה או תמנענה את המעבר מאחד לזולתו, אמנם יש בתוכנו אמידים ונצרכים; יש בישראל אנשים הדרים בדירות נאות ומרווחות, וכנגדם נמקות משפחות שלמות בחורים שאינם ראויים ללינת לילה אחד. אך בדרך כלל — עושר מופלג אינו בנמצא כחזיון חברתי בעל ממדים, ואף עניות מנוולת כמוה כאין אצלנו, מכל מקום אם מביאים בחשבון את יכולתו הכלכלית המוגבלת של ציבורנו, שעזרתו לא תוכל להגיע לכל מקום. ולא זו אף זו: הבדלי רכוש ועמדה, עד כמה שהם קיימים בכלל, אין להם אחיזה והכרה מבוזרת בתוך השקפת העולם והלכי הרוח של רוב הישוב, ושל הנער במיוחד, והם עשויים וצפויים להשתנות ואף להעלם. אם האידיאל של החברה ללא מעמדות עדיין לא נתגשם אצלנו במלואו למעשה, הרי להלכה, או מוטב לומר: בהרגשה — ופעמים הרגשה ציבור עדיפה מהלכה פסוקה — נתגשם מכבר: אין הסבל הכורדי נגוע בתסביכי נהיתות ואין בעל בית חרושת מרגיש עצמו מבוטח וספון, כי כזה כן זה יודעים (אמנם לא תמיד, אך על הרוב) שעמדתם הנוכחית היא תפקיד כלכלי ולא גזרה מעמדית, שאינה מטילה פנם ואינה מעניקה כבוד, כשהיא לעצמה, ואף יודעים הם היטב שכניהם, הרוב לודאי, יבחרו בדרך חיים שאיננה דיקא של אביהם. שרשי התופעה החברתית המעניינת הזאת עמוקים וענפים מאוד, וראשית יניקתם היתה בלי ספק בקרקע החדשה של הקהילה היהודית בגולה, שהיא מצדה, במדה

נרצה ואם נמאן, אותם צברים, שאמנם דיברנו עליהם תמיד בחיבה, אך, לצערנו, לא תמיד ברצינות מספקת. כי נוער זה אמנם יש בו הרבה מידות הדרושות למנהיגות, כגון בריאות גופנית, אמונת אומן, מסירות נפש, כוח ליכוד, אך אין בו, במידה הרצויה, השכלה וידיעות — הדרושות כיום יותר מכלל הזמנים — וכן שאיפה עזה להישגים רוחניים, ונימוסים ודפוסי הבעה הבאים להקל על סדרי חיים תקינים (מה פגום הוא למשל הדיבור העברי אשר בפיהם). שאלה זו חמורה ביותר נוכח הקוצת הדם הגדולה שצמצמה את הנוער הזה במלחמת האחרונה. פלצות אוהות אותך, אם אתה מעביר לנגד עיניך אותם עשרות בחורים יקרים, שהכרת ואינם עוד, ושברבים מהם תלית תקוות בשטח זה או אחר של חייו הציבוריים. בכל מאודנו עלינו לנסות להביא תמורה לאבידה זו שאינה חוזרת, גם ע"י תכנון מסוים של העליה ובעיקר ע"י ברירה וטיפוח שיטתי של העידיית בנער שלנו. בודאי: גם כאן לא ניתן הכל בידי החינוך. הרבה הכרעות, ואולי הגדולות ביותר, בנוגע לחינוך הדור הבא תפולנה מחוץ לכתלי בית הספר. אך אין זה פוטר אותנו מלראות את הצרכים שאנו חייבים לנסות בסיפוקם, או זקוקים לחבורה נבחרת של בעלי כוח שבלי ורצוני חזק ושל השכלה עמוקה באמת. לא בזכותו של צבא רב מספר ניצחנו במלחמת קיומו הראשונה, אלא משום שהכינונו לנו בעוד מועד חבורות „מלקקים“ במובן הגרעוני (שופטים, ז' ד'). אם נרצה לנצח במלחמת הקיום הגדולה והארוכה יותר העמידת ערוץ לפנינו, או צריכים להכין לנו, קודם כל, גם „מלקקים“ בשדה הרוח.

טיפוסיים של חינוך בארצנו

ההוכשרה מערכת החינוך שלנו לתפקידה הכפול: חינוך לקראת הברה ללא מעמדות וגידול דור העשוי להנהיג חברה זו ולצור בשבילה דפוסי חיים?

בעיקרו של דבר, ישנם בארצנו חמשת סרי פוסיים של חינוך: (א) בית-הספר „העממי“ בן שמונה כתות (גיל: 6—14), שעליו יש למנות גם את גן-הילדים, הממלא אצלנו תפקיד כה גדול. תלמודי התורה לסוגיהם מתקרבים בהדרגה לטיפוס זה. (ב) ביה"ס התיכון, שהוא להלכה בן שמונה כתות (גיל: 10—18), אך למעשה רק כתותיו העליונות (גיל: 15—18) קיימות במלואן, בשעה שהכתות הנמוכות, ולא כל שכן

הכל כולה, אך ניתן לחינוך — ואף שומה עליו — להכיר את הכוחות הפועלים ואת כיווני התמורות ולהכין לקראתם את חניכיו. אם יצליח בכך, יקל על כל אחד מבני הדור הבא את דרכו בחיים ואף יקל את חבלי הלידה של החברה החדשה עצמה. האם מערכת החינוך במדינת ישראל מוכנה לקראת המשימה ההיסטורית הגדולה הזאת?

שאלת השכבה והמנהיגה

קודם שננסה להשיב על שאלה זו, עלינו לבדוק בעיה אחרת חמורה, שהתריפה ביותר לאור העקדה הגדולה, שנתנסה בה מיטב הנוער שלנו בשנות מלחמת השהירו, והאחרונה במינה הדי.

הירת המדינה של אריסטו המבוססת על דימוי החברה לגוף חי קובעת יסובתו של ציבור תלויה בהיותו מוגהת הרמונית. כלומר שימצאו בו מצד אחד כל „היסודות“ השונים („יסודות“ במובן הידוע בחכמת הרפואה היונית), אך שיהיה „יסוד“ אחד שיכוניע את האחרים ויטביע טבעו על החברה כולה.

אין ספק שיש צד של אמת בתיאוריה קדימה זו וגם מותר לומר שיד עתה התאים היטב היהודי בארץ ישראל במדה מרובה לאידיאל האריסטוטילי, כי למרות הרכבו הסג גוני זכה ל„יסוד“ ברור וברי של מנהיגות, מבט אחד לכנתל המורה באיזה שטח שהוא של פעולה ציבורית יראה לנו שמנהיגות הישוב היה בידו יהדות רוסיה ופולין (במובנה הישן הרחב), ולה כל המעלות הדרושות לתפקידה או רובן: שרשים עמוקים בעממיות יהודית, השכלה רחבה, אם כי לא תמיד מסודרת, מסירות להתי הדשית הלאומית ימעוף של קנאות לאידיאלים חברתיים, ואולם לשכבה זו לא יבוא עוד חילי מילואים, לא ממקום מוצאו הגיאוגרפי ולא ממקור מחצבתו הרוחנית המיוחדת במינה. לעומת זה כבר מצטיירת באפקנו חטיבה חדשה, שעליה, ועליה בעיקר, תושם המשרה של הנהגת החברה הישראלית לעתיד לבוא. הלא הוא הנוער שנולד, או מכל מקום גדל, בארץ, אותו נוער שהשליך את נפשו מנגד במלחמתנו המרה. הוא מוכשר להיות הממשיך — ולעומת שבירי הגלויות ופזר ריחן הנישאים עתה אל חופינו, הרי הוא בעל כוח תאחיזה פנימית, במידה שיוכל ללכד סביבו את החברה כולה ולהטביע עליה חותמו. אם כן איפוא, עתידנו ניתן בידי ה„צברים“ שלנו, אם

הכל כודים כנראה היום שבי"ס עממי בן שמונה כתות בעל תכנית לימודים אחידה ובלתי גמישה אינו מספיק עוד להכשיר את האדם הישראלי לדרכו בחיים. זה שנים נעשים נסיונות ב"כתות המשך", כלומר שנת לימודים אחת או שתיים, הנדבקות, ולא בצורה אורגנית ומחושבת ביותר, על גבי ביה"ס העממי הקיים. בתי הספר המקצועיים גודרים במקצת את הפרץ, אך גם הם רחוקים מלהגיע למלוא ניצול יכולתם, באשר אינם קשורים קשר מתוכנן ומסודר לדרגות החינוך הצדיקות להכין לקראתם.

דוגמת החינוך הקיבוצי

את הפתרון הרדיקלי, האמתי הראוי לארץ ישראל מצאה התנועה הקיבוצית, באשר היא מתנה מברכת החינוך את כל גילי הצמיחה עד המעבר אל תוך החברה המבוגרת. בהעזה זו נתנה מעוף ומנוף למחשבה החינוכית, ודוגמתה צריכה לשמש מופת לתכנון חינוכי בארץ כולה. ואין צורך לומר שלא רק בתפיסתו הכללית, אלא גם בהרבה פרטים של ביצוע משמש בית-הספר הקיבוצי מעבדת נסיון בשביל גידולו של הדור הבא במדינתנו. בית-ספר זה, שהמציאות הארץ-ישראלית הולידה וטיפחה אותו, הוא צריך לשמש בני-אב למערכת החינוך בכללה.

אכן גם מגרעותיה של שיטה זו בולטות לעין זאסור להתעלם מהן, ביחוד אם אנו באים ללמוד ממנה ולעשותה אמתי-מידה לבני חינוכנו. ואין הכוונה לברר כאן פרטים בדרכי הוראה או על חוסר המשקיות (דברים שיש קשר ביניהם), אלא להתריע על הסכנה הכרוכה בשתי תופעות, שהן אחת: חוסר המיון בדרגות הגבוהות והסר תגרות החינוך הקיבוצי בתוך עצמו. בית החינוך הקיבוצי נותן לחניכיו דרך השכלה אחידה, מבלי למיינם לפי כשרונותיהם ונטייתיהם או מכל מקום מבלי להעניק לראויים ולתאבים לכך השכלה מקצועית בדרגה גבוהה. שיטה זו מבזבזת את היקר ביותר שיש לנו: את הסגולות המיוחדות שחוננו בהן בני הדור הצעיר. כשרון שאינו מנוצל הוא הפסד לאומה ופעמים הרבה גם נזק חמור לבעל הכשרון עצמו. חינוך זה ללא מיון היה אולי הכרח בעבר, כשהחינוך הקיבוצי היה עדיין יצור רך, שהיה מגשש דרכו ולא יכול להרשות לעצמו לפתוח את השערים לחניכיו ולתאם עצמו למערכות חינוך מקבילות, כגון בית-הספר התיכון ההומאניסטי או בית-הספר המקצועי. אך בשעת מפנה זו בתולדות

ה"מכניות" מצומצמות במספר ובחשיבות. בית הספר הישראלי בחיפה, המחזיק את תלמידיו במשך שתיים-עשרה שנים רצופות, הוא אמנם המוסד החינוכי הגדול ביותר בארץ, אך הוא אינו טיפוסי לגבי בית-הספר התיכון המצוי. (ג) בית החינוך בקיבוץ, המעניק חינוך אחיד עד גיל שמונה-עשרה לילדים שגדלו בקיבוץ או שהוריהם בעיר עשירים במידה שיוכלו לשלם את שכר-הלימוד-והתחזקה הגבוה של חינוך זה. (ד) בתי ספר מקצועיים בעלי קורס של שנתיים, שלוש או ארבע (גיל ההתקבלות הוא בין 15—16—17). (ה) חברות של עליית הנוער, שמתפקידן לתת לנוער העולה השכלה עברית ולהשלים את השכלתו הכללית (שלעתים קרובות אינה קיימת) בקורס של שנתיים, שהועמד עכשיו על שנה ומחצה. (הישיבות, שהיו פעם הטיפוס היחיד או העיקרי של חינוך בארץ, נמצאות כעת מחוץ לזרם השוטף של מערכת החינוך הציבורי).

עבר זמנו של בית-ספר "עממי"

לכל אחד מן הטיפוסים ההם יש זכויות משלו. ועל הכל לביה"ס העממי, נוסף על זכותו ההיסטורית בהקניית השפה ונכסי תרבות עבריים להמונים הוא ממלא את התפקיד של נטיעת ידיעות ונימוסים טובים, שהם לגבי חלק גדול של האוכלוסיה השבחה של מצבם הרוחני והד חברתי.

אך האין עצם השם "בית-ספר עממי" חרפה לנו? במונארכיות הישנות של אירופה המרכזית היה ה"פולקס-שולא" בית-ספר שהוא "די והותר" להמוני העם, הללו שאינם צריכים באמת השכלה, אלא שיש להכשירם איך שהוא לשירותם של המעמדות העליונים בתורת חיילים, פקידים וסתם אזרחים ממדרגה שניה. ואל נא נדמה שאין השם גורם! הוא גורם ומשפיע מאד. הנה אנחנו עדים כיום לביטול הוראת השפה הזרה בבית-הספר העממי שלנו (השנה חדלו ללמוד אנגלית בכתה ה' ולפי השמועה יבטלוה בשנה הבאה גם בכתה ו'). נוסף על כל הסבך הנפשי, שהביא לידי החלטה נמהרה ומזיקה זאת, השפיעה כאן בלי ספק גם התפיסה הישנה, שבשביל "ההמון הפשוט", אין צורך במכשיר עדין כזה להשכלה ולמלחמת החיים כגון שפה זרה. אך המציאות הישראלית אינה סובלת עוד הפלייה כזאת בין החינוך "העממי" והגבוה יותר, והיא מערערת והולכת את קיומו הנפרד של בית-הספר "העממי" בכלל.

יכנס אל הצבא או אל מוסד אחר של שרות לאומי. שגם בהם ימשיך לקבל השפעה הינוכית ואף מידה מסוימת של לימוד פורמלי, שיכינו אותו לקראת חייו האזרחיים.

איני בא להציע שיכריזו כיום על חובת הינוך עד גיל שמונה עשרה — אף על פי שלמעשה זוהי הכוונה. כי הדבר יוכל להיראות כהתרברבות שוא, אם אנחנו, עם עני ואביון מבחינה כלכלית, נקבל על עצמנו משימה, שגם מדינות עשירות לא העזו להגשימה. אך לאמיתו של דבר אסור לנו להסתפק בכל דבר שהוא פחות מזה. ולהלן יעשה הנסיון להראות את הדרך להגשמת האידיאל.

מבחינה ארגונית יש להטיל על כל אדם בגיל למטה מ־18 — גם על העולה החדש — שיהיה בידו כרטיס חניך, שיציין בדיוק את דרכו בהשכלה עד עתה, ומצד אחר את טיבה של חובת החינוך המוטלת עליו באותה שעה. כל אדם עד גיל שמונה עשרה ייחשב כחניך, בין אם הוא מקדיש את יומו ללימודים באיזה בית ספר, בין אם הוא עובד בסדנה או במשרד, בחנות או בשדה. המושגים „בית ספר עממי“ ו„בית ספר תיכון“ ייעלמו. הכל יהיו חייבים בלימוד עד הכנסם לצבא, אך גם הכל יעבדו עבודת כפיים ויתרמו את תרומתם — ולו צנועה — לחיים הכלכליים. בעלי המגמות העיוניות, המקדישים את רוב יומם ללימודים לא יהיו פטורים ממלאכה שיש בה משום ערך משקי. כשם שהעובדים בענפי הכלכלה השונים יהיו חייבים בלימוד ממש, מתוכנן ומסודר בשעות מיוחדות קצרות לכך ע"י המדינה, לכל ענף במקצועות ובזמנים החולמים אותו.

אם כן איפוא: חינוך אחיד? כן, אחיד, במובן זה שהכל יהיו בני מערכת חינוך אחת ושאותן חובות תלות על הכל, אך בנוגע לאפשרויות של התייחסות והתמחות, והעסקת כל אחד לפי כשרונותיו ונטייתו ושל הטיית הסגולות האישיות לאפיקן המתאים תהייה הזדמנויות הרבה יותר מגוונות וקולעות אל המטרה מן המצוי כיום במערכת לימודים שהיא במידה מרובה מורשת נכר ונחלת חברה שעבר זמנה.

**שלבי היסוד — ערך בפני עצמו
ובסיס לשלבים שלאחריהם**

חמש עשרה שנותיו של בעל כרטיס החניך יתחלקו באופן הרמוני לחמש חוליות: ה„דרי-

האומה מן הראוי שגם התנועה הקיבוצית תבדוק את דרכה בחינוך ותצא מבדידותה ותנצל את האפשרויות הניתנות לתוספת השכלה והכשרה בארץ לטובת ילדיה.

נחשלותו של החינוך התיכון.

השלב המכריע בכל מערכת חינוך הוא הנקרא תיכון. כלומר המקיף את שנות ההתבגרות בערך מגיל 13—18. בטיבו וברמתו של זה תלוי כל אשר לפניו ולאחריו והוא הוא הקובע את פרצופה הרוחני של כל אומה. החינוך התיכון שלנו היה „הישיבה“ והיא היא שטבעה את חותמה על כל אדם מישראל בדורות שלפני ההתבוללות. לא מכללות אוקספורד וקיימברידג', אלא בתייהספר של הצ'רו ואיטון וה„פאבליק“ סקולס“ בכלל צרו את צורתו של החינוך האנגלי המהולל. אך מסיבות שקצתן עמוקות ומחויבותי המציאות, באשר הן טבועות בהתפתחות הרוחנית של עמנו, וקצתן ארעיות וקשורות בשאלות ארגון ואישים, לא זכינו להצלחה בשטח מרכזי זה של החינוך. אמנם יש לנו מוסדות ומחנכים בודדים בעלי חשיבות גדולה, אך החינוך התיכון בכללו אינו עשוי להניח את הדעת: הוא פסול מבחינה ארגונית, רעוע מצד מימונו ומופרך מצד תכנון הרוחני. הוא מורכב באופן בלתי אורגני על גבי בית-ספר „עממי“, שתכניתו אינה מתאימה כלל לשמש לו בסיס ומן הסתם אינו מספיק לתת השכלה תיכונית ראויה לשמה במשך ארבע שנים. מימונו נעשה רובו ככולו ע"י שכר לימוד, דבר הגורם למחסור בבנינים ובציוד, לניפות מספר התלמידים בכיתה עד בלי נשוא ולהעדר התייחסות מקצועית ורמה. סופו של דבר: הטובים כבוגרינו יוצאים מבית-הספר התיכוני „שגם נעור, לאחר שהיו סובלים בחוסר סיפוק בשנים שהיו נתונים בו.

ב. מסקנות

אוכלוסייה מורכבת מן היסודות השונים ביותר של מסורות ותפיסות חברתיות — אלא שהיא נמשכת בכוח של זרם אדיר לקראת ההגשמה של חברה חדשה ללא מעמדות; אוכי לוסיה הפושטת ולובשת צורה יום יום ע"י הצטרפותם של „עדות“ וגושים חדשים לבקרים — רק תקנת אחת לה: היתוך ממושך של כל היסודות ע"י פיקוח חינוכי שיטתי ללא הפסק. כל אדם מישראל צריך לקבל חינוך עד גיל 18 — השנה שבה

השלבים העליונים — מיון לטובת החינוך ולטובת החברה שהוא בא לשרת

בהגיע הילד לגיל שתיים עשרה, מוקדם עדיין לדון על נטיותיו וכשרונותיו למקצוע מסוים. אמנם יש טיפוסים מובהקים, שבהם ניתן להבחין בדרך הנער את דרך האיש. אך אלו הם היוצאים מן הכלל ולא עליהם אפשר לבנות תכנית של חינוך. לעומת זה אפשר להכיר במרבית הילדים בגיל זה, אם יש בהם הכושר השכלי והנתונים הנפשיים ללימוד עיוני אם לאו. על כן חייב השלב הרביעי (גיל 12—14) להפריד בין מי שמכונים עצמם ללימודים עיוניים לכל צורותיהם לבין האחרים. ההפרדה תהיה מודרנית ותגדל ותלך מכתה לכתה. אך הפרדה צריכה להיות לטובת שני הצדדים. הלימוד העיוני זקוק לנשימה ארוכה וכבר נרמז לעיל שנחשלותו של ביה"ס התיכוני שלנו נעוצה במידה מרובה בעובדה שהוא למעשה רק קורס של ארבע שנים בלבד. מצד אחר גם תלמידי המגמה שאינה עיונית מקופחים, אם „סוחבים“ אותם יחד עם האחרים. הם יצטרכו ללמוד חומר שאין לו המשך אצלם ויהיה איפוא חומר „מת“ (כגון התחלה של שפה שניה זרה) והם יסבלו סבל נפשי מתוך מאמץ שאינו הולם את כוח שכלם ותכונות נפשם.

הפרדה גמורה תבוא בשלב העליון. החל בגיל 15—16. חלק גדול, לפי שעה אולי הרוב, יצאו לעבודה. אך שעות עבודתם יוגבלו ויועמדו על שש ביום לכל היותר. תהיה בכך גם תועלת למשק הלאומי: תריס בפני התחרות יתרה עם הפועל המבוגר. מצד אחר תהיה השגחה ממלכתית מעולה על לימודיהם של עובדים צעירים וביחוד אם הם עולים או בני עולים. שוב לא נוכל להשאיר דבר זה ליוזמתן של הנוער גוער או לרצונו הטוב של הפרט. השוליה או הנער בחנות או במשרד יחשב אצלנו כחניך. כתלמיד בית-ספר. מתקבל על הדעת שנערים ונערות אלה יופיעו במקומות התורה ארבע פעמים בשבוע ולשלושה שעורים כל פעם (יתר הימים יהיו פנויים לתנועות הנוער ולטיפוח נטיות אישיות). אלא שיש להתחשב בהלך הנפש של גיל זה. ידוע שרבים מבני 16—18 נוטים לבעוט בלימודים ולמרוד בעול התורה. על כן יש לערוך שעורים אלה יותר כהודמנות לחילופי דעות וכפתיחה עולמות חדשים לפני סקרנותו של גיל ההתבגרות מאשר בצורת לימודים פורמליים, שרית בית-ספר גודף

דקון“ (גיל 3—5. אולי כדאי להחליף את הכנוי „גן-ילדים“ בזולתו, לאחר שאינו הולם עוד את התפקיד שמוסד זה ממלא בחינוכנו למעשה). בית הספר היסודי על שתי דרגותיו (6—8, 9—11), ושתי הדרגות העליונות, הראשונה (גיל 12—14), שבה תחול הפרדה חלקית למגמות, והשנייה (15—17), שבה תהיה ההפרדה גמורה.

הוספת שנות לימוד אינה באה להפחית את חשיבותו של בית הספר היסודי, אלא, אדרבה, מוסיפה לו משקל. אין זה עוד בית ספר „עממי“, המצייד את חניכיו במטען השכלתי כלשהו ופותר אותו בזה מעול השכלה עולמית, אלא מכאן ולהבא הוא יסוד ובית אב לתהליך חינוכי רב שנים ורב אפשרויות המקיף את כל בני האומה עד גמר התבגרותם. שוב לא נשאל כמה אפשר להסתפק לחינוך עממי, אלא נחקור מהם התפקידים שחייב בהם וכשר להם בית חינוך לכל. לדוגמה: בשאלה הנכבדה אם כל אדם בישראל זכאי ללימוד שפה אירופית בדרגה שיוכל להשתמש וליהנות בה, לכשיגדל, שוב לא נכריע מתוך חשבון (מוטעה או נכון), „מה אפשר להספיק בביה"ס העממי“, אלא, אם נכריע את השאלה לחיוב (והושבנו שכך נעשה), נתבע מבית הספר היסודי לתת את שלו, ומוכסחני שנמצא שהוא מוכשר לתת. יתר על כן: הרבה דברים, כגון מלים, מליצות ודרכי הבעה מיוחדות ללשון הזרה, שלימודם מכביד בגיל גבוה יותר, כשהנער עוסק באלף ענינים אחרים ונפשו כמהה לדברים העומדים ברומו של עולם, ניתנים להלמד על נקלה ובדרך שעשוע בשלב השני של בית הספר היסודי (גיל 9—11), ואם כן הדבר, אסור לדחות את לימודם לשלב מאוחר יותר. בלי ספק אין לשעבד גיל אחד כולו לתבוי עותיו וצרכיו של גיל הבא אחריו. אסור ללמד ילד בן עשר רק מתוך המטרה שהנער בן שבע עשרה יהיה מוכשר לעיין בספר לועזי. אך אם נמצא שנוכל לתת סיפוק רב לילד בן עשר ע"י הכיבושים שהוא כובש בעולם החדש ורב הסודות של שפה זרה, נהיה אילים אם לא נגלגל על שלב זה של התפתחות מעמסה שהלוי-מד מוכשר ושמה לקבלה.

כללו של דבר, מערכת החינוך המוצעת כאן מאפשרת תכנון שיטתי הנותן לכל גיל את שלו ובו בזמן עושה אותו נדבך לבנין שלם של השכלה.

השוויון יש לבקש בשטח החרבה תי, ודווקא כאן בית-הספר התיכון שלנו הוא שארית מובהקת מתקופת הבורגנות. עד היום שונה התלמיד בבית-הספר התיכון מחברו שמבחוץ בשנים: הוא יושב בו בזכות יכולתו הכספית של אביו והוא פטור מכל מלאכת ידים. את שני הדברים האלה יש להקן. מכיוון שאין ביכולתנו הכספית לתת כעת את כל החינוך התיכוני חנם, עלינו להתחיל לעשות זאת במגמה העיונית המקצועית ובחינוכם של המוכשרים לכך. הוא צריך להיות חנם ופתוח לבעלי הכשרונות מכל השכבות. בשטח זה כבר נעשו התחלות חשובות, ואם רק יהיה לחץ ציבורי מתאים, נוכל להגיע לפתרון רצוי. אנו פונים עכשיו לשאלה השנייה: שאלת קירוב תלמיד בית-הספר התיכון אל חברו מבחוץ ע"י חיובו בעמל כפים כמוהו.

עבודת כפיים בשלבים העליונים

כבר בשלב החינוך שלפני האחרון (גיל 12—14) תונהג עבודת כפיים בעלת ערך משקי במידה גדלה והולכת. כאן יעבדו התלמידים בדרך כלל בצוותא ובהדרכה מקצועית בעבודות כגון ניקוי ושיפור של בית הלימוד ושל בתים ומגרשים ציבוריים אחרים (דבר הדרוש מאוד בערינו!). השתתפות בהכנת האוכל במוסד ואף מחוצה לו, התקנת כלים בנגריה ובכריכיה וכיו"ב.

דבר זה נעשה כיום רק במידה מצומצמת ולא בכל מקום. אך אם בשלב זה ובבית-הספר העממי בכלל דרישתנו מתכוונת רק להרחיב ולהסדיר את המצע, הרי בשלב העליון ובביה"ס התיכוני בכלל דרישה זו היא חידוש גמור. אך היא הכרחית מבחינה חינוכית, חברתית ואף משקית. הגיעה השעה שייעלם מתוכנו הטיפוס של „הגמנויסטית“ היוצאת את הבית השכם בבוקר וחוזרת אליו — חוץ מביקור קצר לארוחת הצהריים, שהוכנה בידי זולתה — רק לפנות ערב והיא פטורה מכל עבודה, הן לצרכי הבית והן לצרכי אחרים. מציאותם בתוכנו של אלפי בנים ובנות כאלה בגיל 15—18 הבטלים מכל מלאכה היא אנאכרוניזם, שאין דרגת התפתחות חברתנו סיבלתו עוד. כאשר לגלג י.ת. ברנר לפני ארבעים שנה על הגימנויסטית התל-אביבית כבר הרגיש שבאינה אופן שהוא אין היא מתאימה למציאות הארצישראלית. כיום עבר זמנה לחלוטין.

כללו של דבר, יש צורך לערוך את תכנית

מהם. אך החובה צריכה להקיף את הכל ויש להקפיד על כך עם המעביד ועם העובד הצעיר גם יחד.

הקורסים האלה יכילו למחצה בערך לימודים כלליים, בעיקר ממדעי החברה, ולמחצה לימודים מקצועיים, כגון אלה שסנדלר או חייט וכיו"ב צריך להם. לא תורשה התעסקות במקצוע, באיזה ענף שהוא של פרנסה, בלי תעודה על גמר מוצלח של קורסים אלה.

חלק גדול מגומרי השלב הרביעי יעבור לבתי ספר מקצועיים (חקלאות, מלאכות לסוגיהן, בנאות, פקידות, צבא, ימאות). מיון התלמידים בשלב שלפני העליון (גיל 12—15), כפי שהוצע לעיל, יערוב להכנתם המתאימה של המועמדים להשתלמות בבית ספר מקצועי. ואולם טיב ההכנה הזאת צריך בירור מיוחד (ע' להלן בפרק „מקצועיות ומעשיות“).

ומה יהיה גורלו של התמוז הרב, שהיה נוהר עד עתה אל בית הספר התיכון? כבר הראינו, איך אפשר יהיה להתמיד מכאן ולהבא את המגמה העיונית, כלומר את „החינוך התיכוני“, על לימוד של שש שנים במקום ארבע, כפי שהוא רווח כיום לרוב בארץ. אך בזה לא יצאנו עדיין ידי חובתנו כלפי הצרכים השונים לגמרי, שהלימוד העיוני בא לספק. כיום נערה האומרת להיות לגננת, או שאין לה נטיות למקצוע מסויים, ובחור השואף להיות חוקר, מדינאי, או רופא לומדים יחד באותה כיתה ובבחנים באותה בחינת-גמר. שיטה-לא-שיטה זו מקפחת את שני הטייפוסים האלה גם יחד ומבזבזת לריק את הכשרות גות הצעירים ומזיקה לחברה שהם עתידים לשרתה. שני הטיפוסים האלה זקוקים לשני מיני לימוד השונים בהרבה, הן בנוגע לטיב החומר והיקפו, והן בנוגע לשיטה. כשם שנבדיל בשלב הרביעי בין לומדי המגמה העיונית לבין „האחרים“, כך יש להפריד, בשלב העליון של המגמה הזאת, בין המסתפקים, לפי נטיותיהם וכשרונותיהם ב„השכלה כללית“, לבין אותה חבורה החותרת ככוח רצונה וסגולותיה הרוחניות ללימוד עיוני גבוה באמת („עיוני מקצועי“). אם רוב מחנכינו התנגדו עד עכשיו לצעד הכרחי זה בארגון החינוך התיכוני, או מכל מקום לא נתנו יד לביצועו, הרי עשו זאת מתוך כוונה טובה: הם הפצו לשמור על האחדות הדימוקרטית של חנוכנו. אלא שאין „דימוקרטיה“ בשדה הרוח. ניואלאציה בשטח זה, שאיפה ל„השוואת“ הכשרונות, היא הרס לאומה. את

הפרת זכויותיה שמספיק לחינוך הקיבוצי רוח חדשה זו במערכת חינוכנו עשויה גם להוציא את החינוך הקיבוצי מבדידותו ולרפאו מפגמו העיקרי: העדר ההסתעפות והתמחות בהתאם לכשרונות. החינוך הקיבוצי הוא יצירה מקורית ומתאמת יפה למציאותנו. חלילה לנו להפקיע את יחודו ולבטל את מסגרתו העצמית. אך קשה לקבל את ההנחה שילד, הואיל ונולד בקיבוץ, כבר נקבע בזה גורלו החינוכי לכל ימי חייו. השאלה עדינה ומסובכת. מכל מקום: אם תהיה מערכת חינוכנו גמישה ורבת האפשרויות מצד אחד וטבועה במטבע העבודה מצד אחר, לא ירגיש עצמו הילד הקיבוצי זה בבית-הספר המקצועי ואף לא במגמה העיונית המיוחדת של בית-הספר התיכון. כלומר, אם מבחינת סגולותיו לא ימצא את מקומו בבית-הספר הקיבוצי „הכללי“, יוכל לבוא על סיפוקו באחד מן המוסדות האחרים, מבלי שחינוכו ע"י כך זיקתו אל חיי הקיבוץ. השאלה הכלכלית של החזקתו ושיכונו אמנם לא תיפתר ע"י הסידור המוצע, אלא במידה מצומצמת. אך האם לא הגיעה השעה לחשוב על חילוף ילדים בין העיר לבין הקיבוץ? האיגוד העולמי לחינוך העברי בתפוצות מארגן עכשיו חילוף ילדים בין ישראל לבין חוץ-לארץ. האם לא יהיה נכון לארגן חילוף כזה תחילה בין המערבנות השונות של החינוך בארץ גופת? הרבה הורים בעיר הפצים לתת לילדיהם המבוגרים יותר אפשרות להתהנך בקיבוץ, אך ההוצאות הגבוהות של חינוך זה מונעות אפשרות זו מרבים. מצד אחר יש לצפות להתפתחות גדולה של החינוך המקצועי (הטכני וההומאניסטי) בעיר, שלא יהיה בכוחה של התנועה הקיבוצית להגיע לרמתו. חילוף ילדים יפתור הרבה משאלות אלה ואף יביא לידי השפעת גומלין בריאה בין העיר לבין הכפר.

מקצועיות ומעשיות

כאן עלינו לשוב אל שאלה כללית, שיש לה חשיבות לגבי כמה מן ההצעות הנזכרות והיא: באיזו מידה צריכה להיות הכנה למקצוע מסוים — עצמה להיות מקצועית? לדוגמה, עמדנו על הצורך בהפרדה בגיל שתיים עשרה בין לומדי המגמה העיונית לבין „האחרים“, כלומר מי שאין כשרונותיהם והכנתם הפנימית נוטים ללימוד מופשט ושעתידיים לביהור במלאכה או עבודה בחנות וכיו"ב? אך

הלימודים וביחוד את מערכת השעורים בבית-הספר התיכון באופן ששעה ומחצה עד שעתיים בכל יום יוקצו למלאכת-כפיים, ומכל מקום לעבודה בעלת ערך משקי. הצורה הטבעית ביותר היא שכנים ובנות גדולים אלה יסייעו בבית (ועל כן מוטב אולי שהלימודים יתחילו רק בתשע בבוקר). זאת תהיה צורה חדשה ומעשית של כיבוד אב ואם, שתיטול מעצם השירות של עבודת-בית את הגושפנקא של גחיתות שדבקה בו, במקום שעבודה בבית-ההורים אינה דרושה או אינה רצויה, יהיה מקום לסייע לאם צעירה או לזוג זקן בשכנות. זאת תהיה צורה ממשית של גמילה חסד ושירות הזולת, אם כי בדרך כלל יש לשאוף לכך שהערבודה הזו אם לא תיעשה בבית, תהיה עבודת שכר ותכסה את הוצאות שכר הלימוד של התלמיד, במידה שקיים שכר-לימוד, או חלק מהחזקתו. נוסף על אלה באות בחשבון צורות שונות ומגוונות של עבודה חלקית, כגון ניקוי משרדים או שיעורי-עזר וכיו"ב. ארגון העבודה הזאת, כלומר חלוקת העבודה לכל אחד והפיקוח עליה, ימסר, לבחורים ולבחורות מוכשרים לכך, גם עבודת ארגון כזאת היא לימוד חשוב. מוסדות המעניקים תעודות מן הראוי שיקצו מקום בתעודה לעבודה האינדיוידואלית הזאת. חוות דעת ההורים או המעביד תשווה ל„תעודה“ משקל רב יותר מן העדות החד-צדדית של בית הספר.

הפסד הזמן תמועט לערך הכרוך בעבודה חלקית כזאת יוצא בשכר משולש: מוסרי — כאשר הוא משחרר את צעירינו מפגעי האגוד איזום ומעמדיות לא בריאה; חינוכי — כאשר הוא מקנה להם נסיון-חיים ממש הקשור בכל עבודת פרנסה או שירות בית; וכלכלי — כאשר הוא מאפשר כיסוי של חלק ניכר מהוצאות החינוך בשלבים העליונים.

לסדר חדש זה, לכשישתרש, תהיה גם תוצאה דימוגרפית חשובה מאד: האשה הישראליית תעז שוב ללדת בנים. כיום כל ילד נוסף פירושו שעבוד ללא נשוא בשביל האם. על כן מסתפקת היא לרוב במינימום הקטלני של שני ילדים. ואולם לאחר שיהווה אל הבית עוזריו הטבעיים: הנער והנערה המתבגרים, שוב יוקל על עקרת הבית והיא תרגיש שוב באמתה של המאמר העברי הקדמון: „ברכת הבית ברובה“ (כלומר, כל כמה שירבו בני הבית, נות יותר לנהלו).

ההשכלה, אלא, אדברה, תתן הזדמנות חדשה לקניית דעת וידיעות. בכמה עמים משמשות השנים בצבא תקופת עיקרית להפצת השכלה מינימלית. אנו, שצבאנו מורכב במידה מרובה מעולים או בני עולים, נמצאים במצב המכריחנו להשתמש בהזדמנות זו להקניית השפה העברית וידיעות על עמנו וארצנו. אך נוסף לכך האם לא ראוי לו לצבאו של עם אשר קיים במשך דורות רבים את המצווה „והגית יומם ולילה“, לקבוע עתים לתורה ולתנך באופן זה את הנוער להרגל הטוב של התעסקות מתמדת בעניינים שהם מעל לחמריות הפשוטה של יום יום? הדבר צריך להתבטא קודם כל בקביעת זמן ובהכנת מקום לפעולה זו. קצינים וסמלים צריכים לדעת ששעות אלה קודש הן. הן הקנן לא של הקצין ואף לא של החייל, אלא, הייתי אומר, של שר האומה. המועדון או הספרייה, שיוכנו למטרה זו, הן אדמת קודש. דיבור או רעש כלשהו בשעות הקצובות לעיון דינם כדיון הפרעה במצעד הגיגי. נוסף לשעות אלה, שתינתנה לכל אנשי הצבא מכל הדרגות, יקבלו סטודנטים, אומנים וכיו"ב חופשות ממושכות יותר, כדי להשאר במגע חי עם לימודיהם המקצועיים.

ראש המטה הכללי, שהרציתי לפניו הצעה זו לפני מחצית שנה בערך, קיבלה ברצון, אך הצביע על הקושי הטכני שכמעט כל מחלקה בצבאנו מורכבת מיסודות שונים כל כך, שיקשה מאד למצוא לימוד שיוכל להנתן לכולם בחבורה אחת. לכאורה יש דרכים להתגבר על קושי זה. בינתיים הוספתי ללמוד את השאלה ונתגלה לפני קושי שהוא חמור מכל, והוא: התהיה נכונות נפשית לתכנית זו של קביעת עתים לתורה לא רק בצמרת — בזה אין לי ספק — אלא גם מצד הקצין, הסמל והחייל מן השורה? וספק זה בא לי לא מן העובדה שעבודת התרבות בצבאנו אולי אינה מצליחה במידה שהיינו חפצים, או שלימוד השפה העברית בקרב העולים המגויסים אולי אינו מתקדם בקצב שהיה רצוי. חזיונות אלה אפשר שהם זמניים ותלויים בגורמים ארעיים. אך ספקי זה בא מן ההבחנה, שבנוער של ימינו, ולא דוקא היהודי בלבד, רבת החשדנות כלפי עניינים רוחניים וגוברת בו הנטיה לפטור את ההתעסקות בהם כבטלנית. כאן צפויה לנו מערכה כבדה, אך לא תסרת סיכוי וסבר. כי יש לנו בעלי ברית טובים, כוונתי לאותם בחורים מכל השכבות, שעדיין מחזיקים באידיאל היהודי הישן של תורה לשמה, ושר-

האם מתחייב מזה שילדים אלה צריכים לקבל פחות שיעורים „עיוניים“ ויותר „מלאכה“ והר כנה „מקצועית“? לדעתי אין זה מובן מאליו כלל, ואפשר לטעון טענה הפוכה: אותם נערים המתקשים יותר במשנתם ושבגיל 16—18 עתידים להקדיש רק כשנים עשר שיעורים בשבוע ללימודים (ולפי הסדר הקיים כיום אינם לומדים בכלל), אולי צריכים לקבל דוקא מספר יותר גדול של שעות במקצועות כגון חיבור, חשבון ושפה אירופית, מתלמידי המגמה העיונית הנוהים יותר לקלוט ושלפניהם שש שנים של לימוד שלם. לא כאן המקום לברר שאלות דידאקטיות. לא נאמרו הדברים אלא כדי להדגיש, שיש לתפוס את המושג „הכנה למקצוע“ במובן רחב ומציאותי ולא מתוך מקצועיות צרה, שפעמים הרבה אינה מעשית.

אותו דבר יש לומר בנוגע לבתי-הספר המקצועיים גופא. לדוגמה, אין לך כיום מוסד מקצועי חיוני מבית הספר החקלאי, וביחוד חשוב למשוך בנות אל בתי ספר אלה, באשר תיל-המילואים של נשים המוכנות לחיות חיי כפר אינו מרובה ביותר. כמעט „הגיוני“ הוא שהלימוד העיוני במוסדות כאלה יהיה מקצועי ונושאים כגון כימיה של הקרקע, פיזיולוגיה של הצמח, זיבול וכיו"ב הם „טבעיים“ כאן. אך אם במציאות כלומר בחיים הממשיים בכפר וביחוד בקיבוץ, נמצא שרק נשים מעטות מאד לוקחות חלק בתיכונן החקלאי המצריך ידיעות אלה, מתעוררת שאלה אם הלימוד המעשי הזה מצייד כאמת את האשה במה שדרוש לה בחיים, ואם אין מקצועות „בלתי מעשיים“, כגון השלמה מסויימת של ההשכלה הכללית, עשויים יותר להכין את הצעירה לקראת עתידה מלימוד עיוני מקצועי, חריצדי ואכסכולוויבי.

כללו של דבר, הטפתנו למיון ולגיוון אין פירושה המלצה על מקצועיות צרה ומוגבלת. אדרכה, תיכונן חינוכי שקול בא אמנם להכין כל פרט אל המקום ההולם אותו בחברה, אך חותר לספק קודם כל את צרכיו הרוחניים והנפשיים באשר הוא אדם.

קביעת עתים לתורה בצבא ההגנה

התכנית למערכת החינוך במדינת ישראל, שהותוותה לעיל, מבוססת על ההנחה ששנת (או שנות) השירות בצבא או בשירות לאומי אחר לא תהיה בבחינת סתימת הגולל על דרך

עולים או בני עולים הצריכים קליטה רוחנית וטיפול מיוחד; בתנאים של בית ספרנו יש משום פליטה ולא של קליטה. מבחינה ארגונית החינוך הוא תהודוֹרֵבוֹהוּ, השם לאל הרבה שאיפות יפות. אין פלא שהכשרונות הצעירים פונים עורף לחינוך ועוברים לשדות פעולה המבטיחים להם סיכויים טובים יותר להצטיינות. אכן המחסור באישים, וע"י כך גם במחשבה ובתכנון חינוכי, מדאיג ביותר.

עכשיו הגיעה השעה לתזונה ממשית, מבחוח ומבפנים. מבחוח: אנשי הציבור שלנו צריכים להבין שבמדינת ישראל, ארץ של עליות שאין כמוהן בכל העולם ושל חברה הנמצאת בתוך תהליך של תמורה מהפכנית. החינוך הוא מיצרך ראשון כמו הלחם והשיכון והוא צריך לקבל את חלקו הראוי לו בתקציב הממלכתי והמקומי. ומבפנים: יד חזקה צריכה לשים קץ לתוהו ובוהו, לשחרר את הכוחות שבעין לעבודת יצירה ולמשוך מוחות צעירים ופורים למפעל החינוך. התכנית הזאת אינה דמינית: היא מבוססת על המציאות ועל התחלות של קווי התפתחות שכבר הסתמנו ברור בחוך מערכת חינוכנו. היא מינימלית וצריכה להתגשם, אם אנו חפצים לקדם פני יום מחר בהרגשה של בטחון. אך היא, ככל תכנית אחרת, לא תקום, אם ציבורנו לא יחזור בתשובה ויגמור בדעתו לקום ולעשות למען התרבות והחינוך. כל עוד נשארת הסיסמה של "עם הספר" בדיה חסרת מציאות, הרי זו אשליה מסוכנת מאד. אך אם היא תרחף לפנינו כאידיאל אמתי, שאנו מצווים להגשימו, אין טוב ממנה. עלינו לעמול כדי להפוך אגדה זו למציאות, כדרך שעלתה לנו באגדה האחרת: בחלום מדינת ישראל.

ביום מהם פגשתי בסיורי בצבאנו בשנה הראשונה לקיומו.

בין כך ובין כך, אם נרצה ואם במאן, לא נוכל להשאיר את הצבא מחוץ למסגרת של תכנון חנוכי. קיבוץ גדול ומאורגן זה, אשר דרכו יעברו כל בנינו במיטב שנותיהם, הוא אשר יקבע את פרצוף האומה לעתיד לבוא. בו יהיה תלוי בהרבה, אם פרצוף זה יהיה רוחני ויהודי או גם ומטושטש.

אם תרצו אין "עם-הספר" אגדה

ובזה הגעתי לסוף דברי, שבו עלי להשמיע אמת מרה, שאמנם לא תנעם לאוזן, אך מוטב שנתן דעתנו עליה בעוד מועד.

אנו מתימרים להיות "עם-הספר" ומדמים להצטיין בדאגה יתרה לרוחניות, עניני תרבות וחינוך. ודאי יש לאמונה זו על מה שתסמוך, והקיבוצים החזרים של יהדות פולין, אשכנז ותימן יוכיחו. אך התורה אינה ירושה, והמציאות של חיי התרבות והחינוך שלנו כיום, מפריכה את התימרותנו להיות "עם הספר" והופכתה לבדיה. רוב אנשי הציבור שלנו לא העלו את החינוך על ראש דאגתם ולא חזו לו עתידות, כדי לספק את צרכיו החיוניים בעוד מועד, וכתוצאה מזה הוא נמצא כיום במצוקה, אשר האיש ברחוב אינו יכול לשער את ממדיה. המורים והמחנכים לסוגיהם עושים למעלה מכוחם, אך אינם אוספים את הפרי השוה למאמצים. כי בית ספרנו לוקה בכל: במגרשים, בבנינים, בציוד ובמכשירי לימוד. חמישים תלמיד ולמעלה בכיתה הם כמעט הנורמה. אמנם כדבר הזה ימצא לפעמים גם בארצות אחרות, אך הילדים שלנו הם הרוב